

Arūnas Sverdiolas ir fenomenologinė kultūros filosofija

Dalius Jonkus

Vytauto Didžiojo universiteto
Filosofijos katedra
E. paštas phenolt@yahoo.com
ORCID <http://orcid.org/0000-0001-8879-878X>

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjami Arūno Sverdiolo hermeneutinės kultūros filosofijos sąryšiai su fenomenologija. Pirmiausia aptariamas kultūros ir gamtos perskyros problemiškas, o tada analizuojama kultūrinės veiklos ir kūrybos samprata. Straipsnyje teigiama, kad kultūros filosofijoje nepakanka apmąstyti kultūrinio sukūrimo veiksmo. Sukūrimas yra pasaulio esminių išraiškos formų atradimas. Idėjos turi būti atrandamos ir tik tada jos gali būti materializuojamos ir tokiu objektyvuotu būdu perduodamos kitiems. Todėl kultūra turi būti suprantama kaip prasmės komunikacija. Kultūriniai objektai nurodo ne tik juos steigiančius veiksmus, bet ir reikalavimus, pateikiamus galimiems suvokėjams.

Pagrindiniai žodžiai: kultūros filosofija, fenomenologija, hermeneutika, kūryba

Arūnas Sverdiolas and the Phenomenological Philosophy of Culture

Abstract. The article deals with the relationship of hermeneutics and phenomenology in Arūnas Sverdiolas's philosophy of culture. Firstly what is discussed is the problem of the separation between culture and nature, and then the concept of cultural activity and creation is analyzed. In cultural philosophy it is not enough to reflect on the cultural act of creation. Creation is the discovery of the world's essential forms of expression. Ideas need to be discovered and only then they can be materialized and communicated to others in such an objective way. Therefore, culture must be understood as the communication of meaning. Cultural objects refer not only to the actions that create them, but also to the demands placed on potential perceivers.

Keywords: philosophy of culture, phenomenology, hermeneutic, creation

Įvadas

Sverdiolas sukūrė savitą ir originalią kultūros filosofiją, kuri pagrįsta tiek klasikinių filosofijos tekstų interpretacija, tiek kultūros istorijos ir dabarties kultūros reiškinių analize. Tuo pat metu Sverdiolas plėtojo ir hermeneutinės filosofijos studijas. Neatsitiktinai jo kultūros filosofijos projektas yra hermeneutinis. Hermeneutinė filosofija teigia, kad kultūra yra reikšmių laukas, kuris egzistuoja tik tas reikšmes suprantant ir interpretuojant. Straipsnyje aptarsiu Sverdiolo hermeneutinės kultūros filosofijos sąryšius su fenomenologija, nagrinėsiu kultūros ir gamtos perskyros problemišumą ir analizuosiu kultūrinės veiklos ypatybes.

Steigtis, tvėrmė ir sauga

Steigtis, tvėrmė ir sauga – tai trilypis kultūros prasmų generavimo ir transliavimo mechanizmas, kurį Arūnas Sverdiolas aptinka interpretuodamas įvairius klasikinius autorius (1996b). Viena vertus, remiasi Platono ir Aristotelio filosofija, kita vertus, pagrindinę intuciją perima iš Heideggerio hermeneutinės fenomenologijos. Sverdiolas kultūrą supranta kaip esminę žmogiškosios būties sudedamąją dalį. Kultūra yra žmogiškųjų daiktų visuma, kuri papildo ir pratęsia nepakankamą žmogaus būvį. Norėdamas palaikyti savo buvimą žmogus privalo gaminti ypatingus daiktus ir nuolatos jais rūpintis. Tačiau kultūra yra ne tik dirbiniai, bet ir kūriniai, kurie neapsiriboja praktiniu naudingumu, bet perduoda esmines vertybes ir prasmes. 1992 metais rašytoje esė Sverdiolas teigė taip: „Kultūros procesas – tai prasmės perdavimas. Prasmė yra tai, ką galime suprasti. Prasmė sudaro visumą, apima visą žmonių pasaulį; ši visuma žmonėms padeda suprasti, kas juos supa, ir tvarkyti savo bendrą gyvenimą. Žmonės gyvena kartu remdamiesi bendromis tiesomis ir vertybėmis“ (1992: 79). Kultūra yra ne kas kita kaip prasmų komunikacija. Prasmės yra išrandamos, atrandamos ir kartais, kai jos nebesuprantamos, prarandamos. Idėja, kad žmogus gyvena pasaulio prasmų tinkle, yra bendra fenomenologams, antropologams ir semiotikams. Apie tai, kad norėdami suprasti žmogaus elgesį mes turime suprasti jo veiklos pasaulio reikšmes, rašė savo pragmatinėje antropologijoje ir Kantas. Jis teigė, kad pragmatinė antropologija turi tyrinėti ne tai, ką gamta su žmogumi padarė, bet ką žmogus kaip laisvai veikianti būtybė pats su savimi padaro arba gali ir privalo padaryti. Save kuriančio žmogaus supratimas galimas tik pažįstant jo pasaulį. Visų pirma, šis pasaulis – tai ne fizinis, gamtos mokslų pažinime konstruojamas, bet žmogaus pasaulis. Tai pasaulis, kuriame gyvena ir orientuojasi žmogus. Tai pasaulis, pilnas ženklų, ir norint jį suprasti šiuos ženklus reikia išmanyti. Antropologija yra savotiška charakterologija, kurią Kantas pavadina *semiotica universalis* (2010: 209). Kliffordo Geertzo simbolinė-interpretacinė antropologija kultūrą taip pat apibrėžia kaip interpretacijos reikalaujantį reikšmių tinklą, kuriame lyg voratinklyje yra pakibęs žmogus. Kultūros analizė, pasak šio autoriaus, turėtų būti ne dėsningumų ieškantis eksperimentinis, bet reikšmių ieškantis interpretacinis mokslas (Geertz 2005: 5). Remdamiesi šiais pavyzdžiais galime teigti, kad egzistuoja tam tikras panašumas tarp antropologinės kultūros sampratos ir fenomenologinės. Fenomenologinis

Husserlio projektas siūlo atsisakyti objektyvistinio požiūrio į kultūrą kaip savaime egzistuojantį ir nuo žmogaus nepriklausomą faktų rinkinį. Kultūra yra konstituojamų prasminių objektų sritis, kuri egzistuoja per žmogaus kūrybinius aktus. Faktai turi prasmę, kai mes matome ir suvokiame juos kaip struktūruotą visumą. Jusliška daiktiškų faktų patirtis be formų, struktūrų sąryšių pagavos neturi reikšmės. Tai reiškia, kad pasaulis patiriamas ne pažįstant faktus, bet suprantant jų reikšmes. Bet toks pasaulio reikšmingumo supratimas reikalauja pakeisti nuostatas. Reikia suspenduoti įsitikinimą, kad tikra yra tik tai, kas materialiai ir jusliškai daiktiška. Tikrovė nėra vien materialių jusliškai suvokiamų daiktų tikrovė, bet ir idėjų, formų, struktūrų, reikšmių tikrovė. Šią reikšminę tikrovę galima artikuliuoti tik reflektuojant jos duotį, t. y. susiejant su išgyvenimais, per kuriuos ji yra prieinama. Pasak Husserlio, realizuodami fenomenologinės redukcijos metodą, galime tematiškai tyrinėti visokiausias teorines, vertybines, praktines sąmonės veiklas ir kartu visas jose konstitutas objektyvybes. Todėl fenomenologinis tyrinėjimas apima gamtos daiktus, asmenis ir asmenų bendruomenes, socialines formas, poetines ir plastines formas, įvairiausias kultūrinius darinius (Husserl 1987: 78). Fenomenologija susieja fenomenus su atitinkamais sąmonės procesais ir objektus atskleidžia kaip subjektyvios veiklos koreliatus. Fenomenologija reflektuoja koreliaciją tarp intencionalių veiklų pasaulyje ir tomis veiklomis steigiamų bei saugomų objektų reikšmių. Antropologijoje analogiškai bet kokios pasaulio reikšmės gali būti suprantamos ne joms taikant universalų eksperimentinį metodą, bet susiejant jas su tame pasaulyje gyvenančiu žmogumi ir suprantant, kaip tos reikšmės reguliuoja jo elgesį. Tai svarbu pabrėžti, nes šie reikšmingi objektai ne tik nurodo į tas veiklas, kurios padėjo jiems atsirasti, bet ir primeta patiems suvokėjams tam tikras elgesio taisykles. Skirtingų objektų reikšmės suvokimas reikalauja atitinkamų aktų ir nuostatų. Pavyzdžiui, erdviniai objektai negali būti suvokiami bet kaip, nes juos suvokdami turime atsižvelgti į perspektyvą, kurioje jie mums pasireiškia. Erdvinis objektas visada bus duotas viena savo puse, o ne visas iš karto. Taigi suvokdamas erdvinius objektus kaip visumas stebėtojas turi atlikti tam tikrus veiksmus, be kurių šie objektai liks nesuvokti. Laikiški objektai turi būti suvokiami skirtingai nei erdviški. Jie negali būti suvokti kaip padalyti į atskirus laiko taškus, lyg jie galėtų egzistuoti autonomiškai kaip visiškai vienas nuo kito atskirti. Galima teigti, kad skirtingos objektų kategorijos reikalauja skirtingų sąlygų išpildymo. Laikiški objektai išgyvenami kaip trukmės visuma ir tik atlikus veiksmus, patenkinančius suvokėjui keliamus reikalavimus, jie suvokiami kaip prasmingi. Ir tai galioja bet kokioms kitoms objektų kategorijoms. Pavyzdžiui, estetinių objektų negaliu suvokti, jei neišpildau tam tikrų suponuojamų reikalavimų, kurie yra apriorinė šių objektų suvokimo sąlyga. Skulptūrą turėsiu apžiūrėti ir kaip erdvišką objektą, ir kaip estetiškai vertingą kūrinį. Estetiškai neišprusęs žiūrovas gali vietoj grakščios arkos formos matyti tik materialiai erdvišką objektą, kurį jis tapatins su metaliniu vamzdžiu. Muzikinis kūrinys gali būti išgirstas tik suvokiant jį kaip vieną ir laike besitęsiančią visuminę kompoziciją. Klausytojas, neturintis išugdytos estetinės klausos, sugebės išgirsti tik paskirus garsus ar geriausiu atveju paskirus fragmentus. Taigi estetiškai aklas ar kurčias žiūrovas negali patirti tokio pobūdžio estetinių objektų, nes negali įgyvendinti keliamų reikalavimų: suvokti juos nesuinteresuotai, ne kaip patologius ir tinkamus įrankius, bet kaip betiksles veiklas ir jų nuosėdas.

Žmogus ne tik steigia šiuos prasmingus objektus, bet ir užtikrina jų tvermę išsaugodamas ir perduodamas kitiems. Kalbant huserliškais terminais, kultūra egzistuoja per steigties (konstituavimą), sedimentavimą (objektyvizavimą) ir reaktualizavimo veiksmus. Sverdiolo aprašytas steigties, tvermės, saugos mechanizmas iš esmės sutampa su fenomenologiniu kultūros kaip prasmės komunikacijos proceso aprašymu. Steigti reiškia išvelgti, suvokti, suprasti, atrasti. Saugoti nereiškia konservuoti. Pasak Sverdiolo, saugojimas yra tuo pat metu ir atkūrimas, rekonstravimas, sklaida ir plėtra. Steigtis siejama su reikšmės atvėrimu, kuri savo ruožtu turi būti išreiškiamą materialiai-jusliškai ją objektyvuojant (sedimentacija) ir padarant prieinamą kitiems suprantamu būdu.

Kūriny yra kūrybos pasekmė. Iš kūrėjo individualios dvasios gelmės iškeliamą į dienos šviesą, įkūnijama kūrinyje tai, kas priešingu atveju liktų individo psichinio gyvenimo privatybėje. Kūryba yra individualios prasmės raiška. Išraiškoje arba kūrinyje individuali prasmė pasidaro prieinama kitam, bendra, ja dalinamasi. Perduodant prasmę ir gimsta kultūra. Grynai individualūs, neišreikšti dalykai į kultūrą nepatenka. (Sverdiolas 1992: 79)

Taigi tvermę reikalauja solidaraus pripažinimo arba galimybės pakartoti tą reikšmę atveriantį veiksmą. Pati materialioji kultūros objektų būtis reikšmės neišsaugo. Ji gali būti suprantama kaip sedimentacija, kuri nurodo reikšmės reaktualizacijos galimybes. Sedimentacija pasireiškia ne tik kaip prasmų objektyvavimas įvairių kultūros darinių pavidalu, bet ir paties subjekto veiksmų schemizavimas, naujų įgūdžių ir įpročių išugdymas, kurie kartą įgyti išlieka nepaisant laiko tėkmės. Kitaip sakant, sedimentacija vyksta kaip veiklos schemų nusistovėjimas ir įsikūnijimas. Išmokęs važiuoti dviračiu, vaikščioti ar „perkratyti savo sąžinę“ aš šiuos įgūdžius išsaugau kaip kūniškai dvasinius gebėjimus ir tik kūno ar sielos esminis pažeidimas ar negalia gali atimti iš manęs šią veikimo pasaulyje ir su savimi galimybę. Vadinasi, steigties nukreipta ne tik į išorinius objektus, bet ir į patį žmogų. Steigdamas žmogus perkuria save ir toks savęs padarymas materializuojasi kūniškai dvasiškuose įgūdžiuose. Panašiai mano ir Sverdiolas, kuris puikiai atskleidžia sąžinės įgūdžių formavimą Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos pamoksle (1996b) ir taip pat kultūros tvermę sieja su materialia kultūra. „Materialioji kultūra yra tam tikras kultūros tvermę užtikrinantis mechanizmas, taip pat savotiška dirbtinė daiktinė atmintis, analogiška rašto atminčiai“ (Sverdiolas 2007a: 92). Materialią kultūrą Sverdiolas supranta kaip daiktinę atmintį, kuri gali būti aktualizuota perskaitant tai, kas užrašyta. Materialioji kultūra ne pati užtikrina tvermę, bet tvermę randasi tik per materialioje objektyvacijoje įkūnytos prasmės interpretaciją ir aktualizaciją. Aktualizuojanti interpretacija vyksta panašiai kaip supratingas skaitymas, kai skaitytojas suvokia bei aktualizuoja prasmę suprasdamas ne tik raides ar užrašytus žodžius, bet ir tai, ką jie reiškia. Būtent šia prasme fenomenologinė kultūros filosofija yra tuo pat metu hermeneutinė filosofija.

Gamtinės medžiagos ir idėjinės formos perskyros problemiškas

Pasitelkdamas Heideggerio ir Aristotelio kategorijas bei aprašymus Sverdiolas siekia analizuoti esmiškai nepakankamą ir stokojančią žmogišką egzistenciją kaip kultūrinę būti

(2007a). Jis siūlo kultūrą suprasti kaip tam tikrą ontologinę gamtinio darinio ir žmogiško dirbinio bei kūrinio hierarchiją. Kultūros pagrindas esąs gamta, kuri perdirbama virsta antrąja gamta. Dirbinys šioje hierarchijoje suvokiamas kaip naudingas žmogiškas daiktas (įrankis), o kūrinys kaip savitiksliis ir tiesiogiai nenaudingas. Sverdiolas savo analizę pradėdamas nuo haidegeriško reikmens aptarimo vis labiau akcentuoja aristotelinę gamtinės medžiagos apdirbimo ir formos suteikimo bei idėjos (projekto) realizavimo schemą. Ši aristotelinė kultūros filosofijos samprata buvo įtvirtinta jau Stasio Šalkauskio ir Antano Maceinos darbuose. Jie teigė, kad gamtinė medžiaga apdirbama pasitelkiant kultūrinę veiklą ir realizuojant idealias formas (idėjas). Kultūrinį veiksma jie apibūdino kaip tokį gamtos apdirbimą, kai žmogiškoji idėja paverčiama gamtinio daikto forma. Tačiau toks kultūrinio veiksmo apibūdinimas slepia kelias neapmąstytas prielaidas. Visų pirma, yra daroma radikali perskyra tarp gamtos ir kultūros. Antra, gamta yra suprantama kaip pasyvi medžiaga, kurią reikia pertvarkyti, perdaryti ir panaudoti. Maceina kalba net apie būtiną gamtos užkariavimą, kuris glūdi pačios kultūros prigimtyje. Manau, kad gamtos kaip medžiaginio išteklaus samprata nėra universali. Ji būdinga moderniam vakarietiškam mąstymui, kai gamta yra desubjektyvizuojama ir paverčiama betiksle ir bereikišme tįsių materialių kūnų visuma. Reiktų prisiminti, kad aristoteliška gamtos samprata yra visiškai kitokia. Gamta yra tikslingas judėjimas ir realizavimas, savosios vietos (formos) kosmose paieška. Gamtinės būtybės siekia realizuoti savąją paskirtį. Tokius siekius turi ne tik žmogus, gyvūnas ar augalas, bet ir akmuo. O modernioji vakarietiška filosofija, ypač jos natūralistinė-pozityvistinė kryptis, tikslingą veiklą priskiria tik žmogiškam subjektui. Manau, kad reiktų apmąstyti galimas gamtos ir kultūros sanbūvio alternatyvas. Kai visa tikrovė yra supaprastinama į objektyviai egzistuojančius fizinius daiktus ir į subjektyviai egzistuojančius vaizdinius arba idėjas, tai šioje schemoje yra supaprastinta ne tik gamta, bet ir idėjos.

Ontologinis idėjų statusas tokioje kultūros sampratoje yra neaiškus. Iš kur randasi idėjos? Kultūros steigtis ir tvėrmė yra susijusi pirmiausia su idealios prasmės sukūrimu-atradimu ir tik tada ji gali būti perduodama kitiems. Sverdiolas puikiai supranta idealybės svarbą kultūros dirbiniuose. Jis teigia: „Žmogiškieji daiktai yra tokie pat tikri, kaip ir gamtos daiktai, bet juose yra kažkas, ką galima pavadinti įkūnyta idealybe. Toji idealybė yra konstitucinis dirbinio pradai: be jos tokie daiktai neatsiranda“ (Sverdiolas 2007b: 49).

Taigi aišku, kad kultūros dirbiniai negali egzistuoti be idealybių. Tačiau iš kur jos atsiranda arba, kitaip tariant, kur jos egzistuoja? Sverdiolas (2007b: 49) atsakydamas į šį klausimą teigia:

Palyginkime šį dirbinį su gamtos dariniu. Akmuo yra pats savaime, jo prigimtis skleidžiasi iš jo paties. Darinys susidaro, veikiant gamtos jėgoms. Dirbant dirbinį, medžiaga sujungiama su pavidalu ir sukuriamas dirbtinis daiktas. Iš kur tas dirbtinio daikto pavidalas? Iš galvos: tai iš-galvotas pavidalas. Mes išmanome, kas yra rutulys, imame vario luitą ir suteikiame jam tą pavidalą. Tuo būdu padarome rutulį, konstituojame jo būtį, iškeliamo jį iš nebūties panašiai, kaip gamta iškelia iš nebūties daigą. Meistras veikia dargi radikaliau už gamtą, nes sėkla yra biologiškai realus dalykas, o rutuliškumas – tai gryna idėja, kuri negali atsirasti ir būti niekur kitur, tiktai sąmonėje.

Panagrinėkime atidžiau idealybės statusą. Pirmiausia reiktų klausti, ar pats natūralus akmuo neturi formos? Taip, jis formą turi, bet tai tokia forma, kuri atsiranda be žmogaus veikimo. Nepaisant to, ši gamtinė akmens forma gali būti atrasta kaip tinkama žmogaus būtiniems poreikiams patenkinti, kai akmuo tampa įrankiu ar net ginklu. Akmuo dėl savo formos gali būti atrastas kaip tinkamas kuolui įkalti ar gyvūno kaulams sutraiškyti. Tai, kad akmens forma ir medžiaginės savybės atrandamos kaip tinkamos, nereiškia, kad jos egzistuoja tik galvoje. Nuo akmens apvalumo galima pereiti prie idealaus rutulio rutuliškumo, bet ir pastarasis sunkiai sutapatinamas su galvos turiniu. Tai, kad vienas ir vienas yra du, irgi atrandame savo mąstymu, bet skaičiai ar jų santykiai nėra išgalvoti. Kitaip sakant, idealybių idealumas yra galimas tik tada, kai jos atrandamos savo galva, bet neatsiranda iš mano galvos. Žodžio reikšmė nėra galvoje, nes ji nesutampa nei su chemine reakcija smegenyse, nei su pačiu ištariamu ar užrašomu žodžiu. Žodžio reikšmė suprantama kaip gestas ir nuoroda pasaulyje. Ta pati reikšmė gali būti įkūnijama skirtingais žodžiais. Ji gali būti išverčiama iš vienos kalbos į kitą tik todėl, kad reikšmės nesutampa su žodžių materialiomis savybėmis. Suprantant kalbą reikia suprasti ne tik žodžius, bet ir apie ką kalbama. Štai Platono dialogų vertimai Europoje nuo VI iki IX amžiaus išnyko ne todėl, kad nebuvo graikiškai skaitančiųjų, bet todėl, kad panaikinus filosofines mokyklas nebeliko Platono filosofiją išmanančiųjų. Idealioms reikšmėms yra būdingas objektyvumas. Jos nepriklauso nuo mąstančio subjekto psichologinių savybių ar charakterio bruožų. Jos nėra išgalvotos ta prasme, lyg jas mąstymas kurtų pats iš savęs. Taip pat negalima teigti, kad idealybės egzistuoja pačiuose daiktuose ar kad esmiškai su jais sutampa. Apvalus gali būti ne tik akmuo, rutulys ar kamuolys, bet ir ratas, kuris sukasi tolygiai tik todėl, kad jo centras yra vienodai nutolęs nuo bet kurio apskritimo taško. Vadinasi, idealybės egzistuoja objektyviai, nes yra prieinamos ne tik man, bet ir kitiems pasaulį racionaliai mąstantiems ir jame veikiantiems subjektams. Postuluodami idealybių egzistavimą tik galvoje mes paneigiame jų objektyvumą ir pripažįstame, kad jos yra tik subjektyvios tikrovės reprezentacijos. Pasitelkiant Platoną reiktų pripažinti, kad idėjos yra ne subjekto sukurtos, bet atrastos pasaulio raiškos esminės formos. Idėjos taip pat yra eidosai – pačių daiktų raiškos struktūros. Esminės daiktų būties formos atsiskleidžia veikiant tuos daiktus ir veikiant su jais. Todėl idėjos yra ne išgalvojamos, bet atrandamos, kaip kad esminės daiktų formos yra išvelgiamos varijuojant skirtingus jų buvimo (duoties) būdus.

Išvados

Kultūros filosofijoje nepakanka apmąstyti kultūrinio sukūrimo veiksmo. Sukūrimas yra pasaulio esminių raiškos formų atradimas. Jis gali būti kultūriškas tik tada, kai yra išreiškiamas ir materializuojamas. Veiklos objektyvacijos turi būti suprantamos atgaminant ir aktualizuojant materialiuose objektuose glūdinčias nuorodas. Taigi idėjos arba prasmės turi būti atrandamos ir tik tada jos gali būti materializuojamos ir objektyvuotu būdu perduodamos kitiems. Kultūra turi būti suprantama kaip prasmės komunikacija. Kultūriniai objektai nurodo ne tik į juos steigiančius veiksmus, bet ir į reikalavimus,

pateikiamus galimiems suvokėjams. Kultūriniai objektai steigia solidarias bendrijas, kurių egzistavimas paremtas bendrų normų ir vertybių laikymusi. Todėl galima teigti, kad šalia jusliška materialių ir parankių dirbinių bei idealių objektų kultūros reikia išskirti bendruomeniškai praktinę kultūrą, kuri reguliuoja individų tarpusavio santykius ir elgesį su padirbtais įrankiais bei kūriniais.

Literatūra

- Geertz, K., 2005. *Kultūrų interpretavimas*. Vilnius: Baltos lankos.
- Husserl, E., 1987. *Husserliana Bd.25. Aufsätze un Vorträge (1911–1921)*. Eds. Thomas Nenon, Hans Rainer Sepp. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- Kantas, I., 2010. *Antropologija pragmatiniu požiūriu*, vertė R. Plečkaitis ir R. Rybelienė. Vilnius: Margi raštai.
- Sverdiolas, A., 1992. Apie kultūrą. In: *Gairės*. Kaunas: Šviesa, 72–82.
- Sverdiolas, A., 1996a. Nečystatos fenomenologija Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos pamoksle apie šeštąjį Dievo įsakymą. *Baltos lankos* 7: 158–175.
- Sverdiolas, A., 1996b. *Steigtis ir sauga. Kultūros filosofijos etiudai*. Vilnius: Baltos lankos.
- Sverdiolas, A., 2007a. Darbas ir dirbinys. Aristotelinis heidegerinis svarstymas. *Problemos* 72: 87–95. <https://doi.org/10.15388/problemos.2007.0.2040>
- Sverdiolas, A., 2007b. *Kultūros filosofija. Bendrauniversitetinio kurso medžiaga antrosios studijų pakopos studentams*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.